

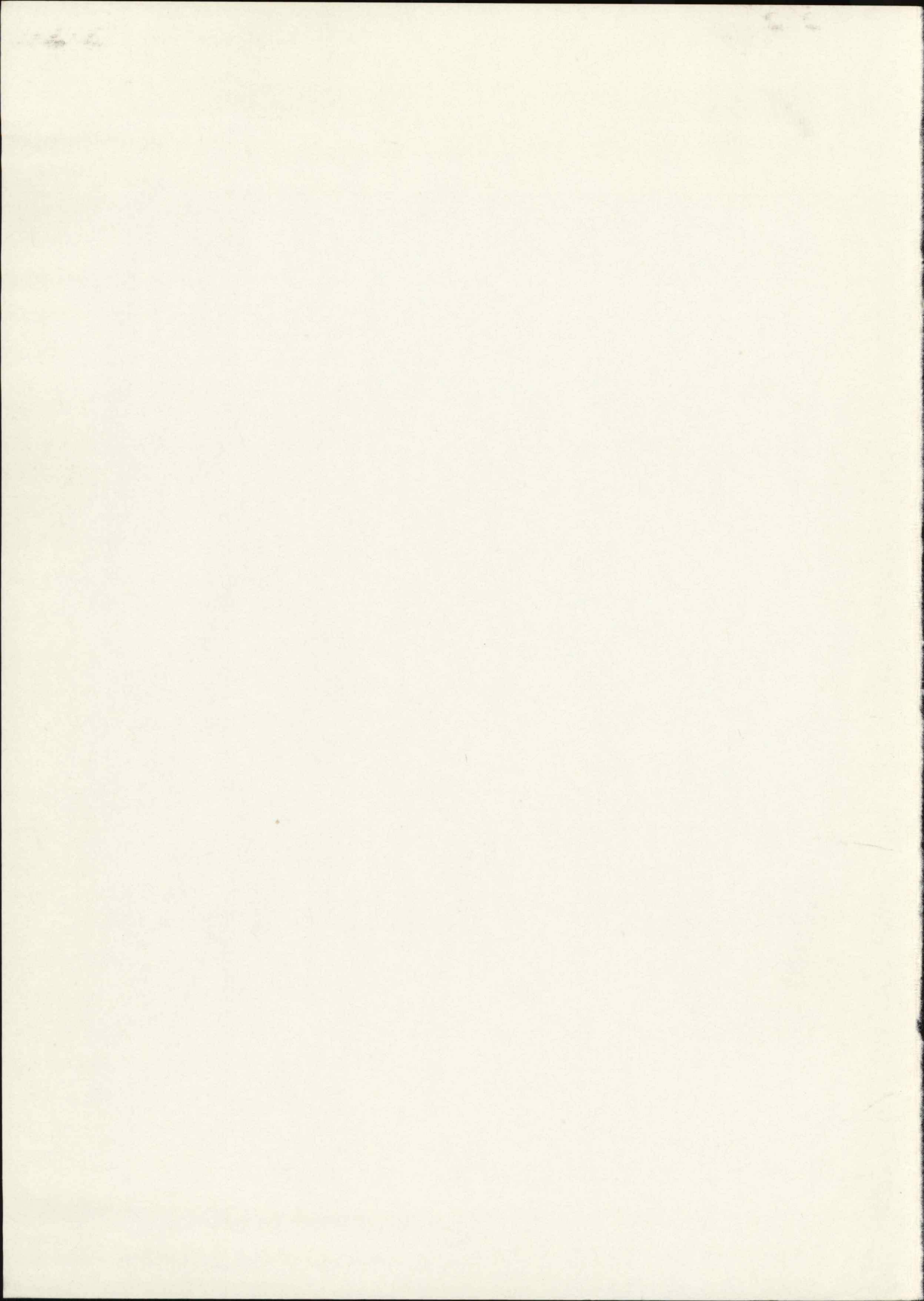
ID-1397
C-2
17-10-1991

1.110519050003

BORNE
gemeente Borne

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN INGEVOLGE ARTIKEL 20 VAN DE MONUMENTENWET

BORNE gemeente Borne

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Borne als beschermd dorpsgezicht.

Het beschermde dorpsgezicht omvat het op bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekeningnummer 329) door een stippellijn omgrensde gebied.

Publikatie van de **Rijksdienst voor de Monumentenzorg**.

September 1987.

Inleiding

Borne is gelegen in het hart van Twente, ten noorden van Hengelo in de stedenband Almelo-Enschede. Het is van oorsprong een esdorp waar landbouw de hoofdbron van bestaan is geweest, later aangevuld met enige huisweverij. Onder invloed van deze huishouderij en door een agrarisch bevolkingsoverschot kon zich in de loop van de 17de en 18de eeuw in Borne een linnennijverheid ontwikkelen. Borne kan dan ook als de bakermat van de latere Twentse textielindustrie beschouwd worden.

De nederzetting heeft ondanks deze functieverandering en een aanzienlijke verdichting in de bebouwing, een kern behouden, waarin de opbouw van het Twentse esdorp nog herkenbaar is.

Dit structurele aspect is met name de reden dat een aanwijzing van Borne tot beschermd dorpsgezicht gerechtvaardigd wordt geacht. De historische kwaliteit van het bebouwingsbeeld, waartoe een elftal beschermde monumenten behoort, varieert en is over het algemeen redelijk, waarbij schaal en situering de belangrijkste structuurbepalende waarden vormen.

Ontstaan en ontwikkeling

Borne is van oorsprong een agrarische nederzetting waarvan de basisstructuur vermoedelijk in de Karolingische Tijd (800-1000) na Christus is ontstaan. De oudste nederzettingen bestonden toentertijd aanvankelijk uit enkele boerderijen gelegen in een stuk ontgonnen bosgebied. De eerste akkers zijn dicht aan de hoeve grenzende percelen land, huiskampen genaamd. Over het algemeen liggen de oudste elementen in de overgangszone van hogere naar lagere gronden, op hellend terrein. Natuurlijke condities zijn hier optimaal: zowel voor de waterhuishouding van de akkers als voor de winning van drinkwater.

Na de fase van bedrijven met een beperkt areaal akkerland in de vorm van huiskampen vindt in de 12de en 13de eeuw een verschuiving plaats naar een type bedrijf waarbij een veel grotere oppervlakte akkerland, de zogenaamde escomplexen, worden gebruikt. Verschillende wegen leiden naar het dorp teneinde de hooilanden, de heidevelden en de essen met de nederzetting te verbinden. Op deze wijze ontstaat een spinnewebachtige plattegrond die karakteristiek is voor veel oude esnederzettingen. Op de plaats waar deze 'toeleveringswegen' bijeen komen, ontstonden open ruimten, brinken genaamd, als verzamelplaats voor het vee. Het zijn tevens de gemeenschappelijke ruimten met een centrale functie voor de hele buurschap.

Naast en tijdens bovenbeschreven ontwikkeling speelt ook de hof van Borne een rol in de ruimtelijke ontwikkeling van de nederzetting. Aanvankelijk is deze rol gering maar later is zij indirect een van de oorzaken van de opkomst van de textielindustrie in Borne. De hof, mogelijk in de 10de of 11de eeuw ontstaan, is sedert 1142 aan de abt van Ruinen gekomen en is in 1206 door de bisschop van Utrecht overgenomen. Het is één van de zes bisschoppelijke hoven die in Twente aanwezig zijn. De huidige boerderij Meiershof (gelegen circa 150 meter ten zuidoosten van de Koppelsbrink) is thans nog aanwezig als een latere representant van deze bisschopshof.

Uitbreiding van esdorpen als Borne komt tot stand door splitsing van de oorspronkelijke (vrije) erven en door vestiging langs de brinken en de uitvalswegen.

In de 14de eeuw is de voorloper van de huidige kerk gebouwd. Waarschijnlijk was er reeds eerder een kerkje, in samenhang met de hof, maar daarover is niets bekend.

Borne kan worden beschouwd als de bakermat van de Twentse textielindustrie. Reeds in de 16de eeuw ontwikkelt zich hier spinnen en weven als huishouderij vanwege het bevolkingsoverschot in de landbouw. Dit is mede een gevolg van de hier relatief veel voorkomende horige boerderijen, behorende bij de voormalige hof van Borne, die bij vererving niet gepluist mogen worden. Het op de akkers verbouwde vlas wordt thuis verwerkt tot linnenproducten die aan kooplieden en fabrikanten verkocht worden. In de 17de eeuw wordt Borne het belangrijkste textielcentrum van Twente. De groei van de economische bestaansmogelijkheden maakt een verdere snelle demografische groei mogelijk: tussen 1723 en 1748 verdubbelt het aantal inwoners. Het gevolg van bovenstaande ontwikkelingen is dat rond 1750 Borne niet meer een overwegend agrarisch karakter heeft. In het dorp zelf heeft minder dan 10% van de bevolking op dat moment, een bestaan in de landbouw, terwijl meer dan 60% werkzaam is in de nijverheid. Echter, als in de loop van de 18de eeuw het zwaartepunt van de textielnijverheid zich verplaatst naar Almelo vanwege een gunstiger ligging en een betere beschikbaarheid van het water ten behoeve van de vlasbewerking, ontstaat grote werkloosheid. Een en ander wordt nog verergerd door de grote buitenlandse concurrentie waarmee de textielnijverheid in deze periode te kampen heeft. Ondanks deze problemen heeft de ruimtelijke structuur zich onder invloed van de linnenindustrie verder verdicht, met name langs de dan belangrijkste

doorgaande route, de Ennekerdijk-Brinkstraat.

Op de eerste gedetailleerde kaart van Borne, de kadastrale minuut uit 1821 (fotobijlage, afb. 1) komt het oorspronkelijke functioneren als agrarische nederzetting, zoals hierboven is beschreven, nog tot uiting.

De Koppelsbrink in het noordoosten en het Dorsetplein in het noordwesten, beide aan de rand van het oude dorp gelegen, zijn nog enigszins herkenbaar als voormalige brinken. De wegen naar het westen en oosten leiden respectievelijk naar de heidevelden en de hooilanden. De wegen naar het noorden verbinden de nederzetting met de escomplexen die daar liggen (fotobijlage, afb. 2).

In het zuiden van Borne zijn op de kadastrale minuut ook twee (kleinere) brinkachtige ruimten te zien, één bij de kruising van de huidige Horststraat en de Grote Straat en één bij de kruising van de huidige A. ten Catestraat en de Grote Straat. Dit deel van de nederzetting was vooral georiënteerd op de Zuides-gronden, die in omvang geringer waren dan de essen in het noorden. Deze buurt werd de Horst genoemd, hetgeen terreinverhoging betekent en was eertijds aan drie zijden omsloten door waterlopen: de Bornse Beek in het oosten en noorden en een zijriviertje van de Bornse Beek in het westen.

Zo is Borne in oorsprong waarschijnlijk uit twee buurten ontstaan, die gescheiden werden door de Bornse Beek. De Koppelsbrink met aangrenzende Meiershof en de uitloper via de Marktstraat naar het Dorsetplein is van oorsprong het belangrijkste onderdeel, zeker gezien de aanwezigheid van de hof ter plaatse. De Ennekerdijk, een weg door het dal van de Bornse Beek, is de oude verbindingsweg van de hof met de weg naar Hengelo. De kerk werd tussen de twee buurten in gebouwd waardoor min of meer één geheel ontstond. Dit middengedeelte van oud-Borne rond de kerk zal nooit dicht bebouwd zijn geweest getuige de kadastrale minuut, waarop slechts het raadhuis, de school en een enkel ander gebouw in de directe omgeving van de kerk zijn gesitueerd, vermoedelijk ten gevolge van de enigszins drassige bodem bij de Bornse Beek.

In de 19de eeuw treedt als gevolg van de opkomst van de katoenindustrie in moderne textiel fabrieken weer een aanzienlijke bevolkingsgroei op. Oorspronkelijk bleven de thuiswevers en spinners namelijk op het platteland wonen, maar met de komst van de fabrieken verhuizen de meeste naar het kerkdorp. Dit heeft een verdere verdichting van de bebouwing tot gevolg, vooral langs de Marktstraat

en in de Horst. Slechts de zogenaamde 'bleken' blijven als open ruimten gespaard.

Vormde eertijds de in het noordoosten gelegen Koppelsbrink het eigenlijke centrum van Borne, in de loop der tijden heeft zich dit geleidelijk steeds meer naar het westen verplaatst. Dit zal mede onder invloed van de aanwezigheid van een haventje aan de Marktstraat, dicht bij het Dorsetplein, gebeurd zijn. De Bornse Beek werd toentertijd gebruikt voor de turfvaart vanaf Vriezenveen en voor ander goederenvervoer. Het Dorsetplein zal toen als belangrijkste marktruimte hebben gefungeerd. Verdere uitbreiding in die richting vindt plaats in het gebied ten westen van de kerk waar in 1830 de tegenwoordige Grote Straat wordt aangelegd. Aanvankelijk gaat deze ontwikkeling traag, maar met de komst van de spoorlijn Almelo-Salzbergen, westelijk van Borne aangelegd in 1860 komt deze ontwikkeling in een stroomversnelling. Het textielbedrijf van Spanjaard, gesitueerd in de buurt de Horst, wordt in de richting van de spoorlijn verplaatst in de onmiddellijke nabijheid van het station. De rooms-katholieke kerk bij de Koppelsbrink wordt in 1888 verplaatst in westelijke richting, hoek Grote Straat - Nieuwe Kerkstraat. Aan de Grote Straat verrijzen aan het eind van de 19de eeuw tal van grote gebouwen onder andere het postkantoor in 1884 en het tegenwoordige raadhuis, oorspronkelijk een directeursvilla van Spanjaard.

Ook andere industrieën ontwikkelen zich in de tweede helft van de 19de eeuw, maar door de relatief ongunstige ligging en slechte verbindingen zijn de meeste levensvatbare bedrijven naar elders verplaatst. Zo is de textiel, tot de sluiting van de Spanjaardfabrieken in 1973, aangevuld met kleinere industrieën en wat landbouw, de hoofdbron van bestaan geweest voor Borne.

De gehele verdere ontwikkeling van de nederzetting heeft zich vervolgens afgespeeld ten westen van de oude kern waar centrumvorming optrad en met name sinds de Tweede Wereldoorlog grote nieuwbouwwijken ontstonden. Hierdoor is de oorspronkelijke nederzetting in zijn ontwikkeling gestagneerd. De voornaamste ruimtelijke wijzigingen zijn het verdwijnen van de Bornse Beek, de aanleg van een doorgaande weg direct ten noordoosten van de oude kern en de verdere verdichting van de structuur door nieuwbouw.

Aan de oostkant van de Ennekerdijk, rond 1900 nog onbebouwd, verrijst in het begin van deze eeuw bebouwing. In de jaren zestig wordt ten zuidoosten van de nederlands-hervormde kerk een complex bejaardenwoningen gebouwd en sinds kort is ook het verdere gebied rondom de

kerk, voornamelijk ten westen en ten noorden daarvan bebouwd. Door deze ontwikkeling vervaagt de oorspronkelijke structuur van twee afzonderlijke buurten, gekoppeld door een relatief open gebied.

In tegenstelling echter tot plaatsen als bijvoorbeeld Almelo, Hengelo en Enschede, waar onder invloed van het ontstaan en verdere ontwikkeling van fabriekscomplexen nabij het centrum de ruimtelijke structuur ter plekke ingrijpend beïnvloed is, heeft het oorspronkelijke kerkdorp Borne zich tot een textielindustrie nederzetting kunnen ontwikkelen zonder zijn oorspronkelijke ruimtelijke structuur ingrijpend te wijzigen.

Huidig ruimtelijk karakter en te beschermen waarden

In de ruimtelijke opbouw van het tegenwoordige (oud)Borne is de hiervoor geschetste historische ontwikkeling niet overal meer herkenbaar. Dit is voornamelijk het geval bij de recente nieuwbouw rondom de nederlands-hervormde kerk.

Hoewel het historisch-ruimtelijke patroon nog wel grotendeels intact is gebleven, is de oorspronkelijke structuur van twee buurten hierdoor vervaagd.

De ruimtelijke structuur wordt nog steeds bepaald door de vanouds aanwezige doorgaande wegen, de Marktstraat met Koppelsbrink in het noorden, de Brinkstraat en Ennekerdijk in het oosten en de sinds 1830 aanwezige Grote Straat in het westen, te zamen min of meer een rechthoek vormend. Deze straten vormen tevens de begrenzende structuurdragers van het dorpsgezicht. Het (oorspronkelijk open) gebied daartussen, met de kerk in het midden en de buurt de Horst ten zuiden daarvan, wordt radiaalsgewijs ontsloten via secundaire straten te weten, de Oude Kerkstraat, de Hambroickstraat, de A. ten Catestraat met de Horststraat en de Potkampstraat. Enkele ondergeschikte straatjes sluiten hier op aan. De Meiershof en omgeving, in het oosten aan de buitenkant van Borne gelegen, vormt nog het enige uitgesproken agrarische element.

In het bebouwingsbeeld als geheel genomen, is er een duidelijk onderscheid tussen het 'verstedelijkte' westelijke gedeelte en het meer dorpse oostelijke gedeelte. De scheiding ligt globaal genomen ter hoogte van de kerk.

In het westen, inclusief de Marktstraat en de Koppelsbrink, is de bebouwing dichter opeengelegd en komen, relatief gezien, meer grote gebouwen voor. In het oosten zijn

meer open ruimten aanwezig, de bebouwing is lossier gegroepeerd en de groenstructuur, met name bij de Meiershof, bepaalt mede het beeld.

Opvallend in geheel Borne is het nagenoeg ontbreken van doorgaande rooilijnen en de ligging van de panden overwegend los ten opzichte van elkaar in gebogen straatwanden. De daardoor veroorzaakte schijnbaar willekeurige ligging van de panden en de wisselende straatbreedtes vormen een belangrijk kenmerk van de structuur. De onderling verspringende bebouwing resulteert, in samenhang met het licht gebogen beloop van de straten, in een wisselend ruimtelijk beeld.

De bebouwing is over het algemeen kleinschalig. Het merendeel bestaat uit een begane grondlaag en een kap. Uitzonderingen hierop vormen de Koppelsbrink, de Grote Straat en het middengedeelte van de noordelijke Brinkstraat waar relatief gezien veel grote gebouwen met twee bouwlagen en een kap voorkomen. Het betreft hier gedeelten van huidige en voormalige doorgaande routes. Het is met name aan de Grote Straat bebouwing die onder invloed van de textielindustrie is verzezen. Hierdoor heeft deze straat een 19de-eeuws karakter gekregen.

De nokrichting is overal afwisselend loodrecht of evenwijdig aan de straat. In de nieuwbouw ten westen van de kerk bevinden zich daarentegen veel panden met de nokrichting haaks op de weg, waardoor hier veel topgevels voorkomen, al dan niet afgewolfd.

Het merendeel van de bebouwing heeft zadeldaken, afwisselend met rood of blauw gebakken pannen gedekt.

De breedte van de gevels varieert al naar gelang de breedte van de percelen, die op zich zelf weer afhangt van afsplitsing of samenvoeging in het verleden en daardoor de nodige variaties te zien geeft. De gevelbreedte varieert navenant van twee tot vijf (in een enkel geval meer) traveeën, waarbij de gevelopeningen overwegend verticaal zijn gericht. De gevels zijn voornamelijk uitgevoerd in metselwerk (baksteen). Incidenteel komen ook gepleisterde panden voor.

Een aparte plaats in het dorpsbeeld nemen de Meiershof en omgeving in. Het oorspronkelijke agrarische karakter van Borne wordt hier nog weerspiegeld in de bebouwing, met name aan de oostkant van de weg waar nog twee functionerende boerderij-complexen staan. In tegenstelling tot het overige gebied van oud-Borne bestaat de bebouwingsstructuur hier uit grote vrijstaande elementen die in een onbebouwde,

groene ruimte zijn gesitueerd. De bebouwing heeft hier voornamelijk topgevels, waarvan enkele in hout zijn uitgevoerd hetgeen typerend is voor de vroegere oost-Twentse huizenbouw. De daken zijn uitsluitend met rood gebakken pannen bedekt. De relatie met het open buitengebied naar het oosten is hier kenmerkend.

De groenstructuur van de hoog opgaande bomen bij de Meiershof hebben een belangrijke visuele waarde voor het gehele dorpsgezicht.

Kenmerkende gebouwen in Borne, welke op duidelijke wijze haar historie naar voren laten komen, zijn in de eerste plaats degene die wijzen op het agrarische verleden zoals het 18de-eeuwse Klopjeshuis aan de Koppelsbrink en de Meiershof. Daarnaast wordt een belangrijke bijdrage aan de karakteristiek geleverd door de panden die verwijzen naar de textielindustrie, te weten (onder andere) het Bussemakershuis uit 1779 aan de Ennekerdijk, een linnenfabriekshuis en het huis van Levi Salomon Spanjaard, medefirmant van de textielfabriek S.J. Spanjaard, gebouwd in 1865 aan de Grote Straat.

De 20ste-eeuwse woningbouw wijkt weliswaar af van de historische structuur, maar sluit wel enigszins aan bij het historisch bebouwingsbeeld.

De straatprofielen hebben alle een traditionele driedeling.

Door de onregelmatige ligging van de panden zijn hier en daar de stoepen wisselend van breedte en daardoor met name in de Marktstraat vaak zeer smal, waardoor het aspect van verstedelijking in het dorpsgezicht tot uiting komt.

Begrenzing beschermd gebied

De beschreven kwaliteiten van met name de historisch-ruimtelijke structuur en in mindere mate die van de bebouwing in oud Borne, alsmede de resterende herkenbaarheid van de historische ontwikkeling in het dorpsbeeld rechtvaardigen een aanwijzing als beschermd dorpsgezicht zoals bedoeld in artikel 20 van de Monumentenwet. Tot het aangewezen dorpsgezicht behoren de samenhangende onderdelen van de ruimtelijke structuur, waaruit de historische ontwikkeling is af te lezen.

Dit gebied wordt in het noorden begrensd door de achtergrens van de erven aan de Marktstraat en de Koppelsbrink. In het oosten vormt de provinciale weg Almelo-Hengelo de grens en in het zuidoosten de achterkant van de erven aan de Ennekerdijk. In het westen volgt de begrenzing de rooilijn van de bebouwing aan de oostzijde van de

Grote Straat. De begrenzing van het beschermde dorpsgezicht is weergegeven op de bijgevoegde kaart, nummer 329.

Rechtsgevolg bescherming

Ter effectivering van de bescherming van het aangewezen dorpsgezicht moet, ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan worden ontwikkeld. De toelichting op de aanwijzing als beschermd dorpsgezicht kan daarbij voor het beschermingsbelang als uitgangspunt dienen.

Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied.

De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Geraadpleegde literatuur:

Attema, Y.
Gemeente Borne, toelichting voor de inventarisatie van de jongere bouwkunst in Twente. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1983.

Bouwer, K.
'Het Drentse esdorp'. Geografisch tijdschrift, IX (1975) nr. 4 297-309.

Buter, A.
Dorpen en Stadjes van Twente. Zwolle, 1982.

Fischer, E.J.
Fabriekers en Fabrikanten. Twente, Borne en de katoenijverheid 1800-1930. Utrecht, 1983.

Hulshoff, A.L.
'Een linnenfabriekshuis te Borne'. Textiel-historische bijdragen, nr. 2, 1961.

Keuning, H.J.
'Nederzettingvormen in diluviaal Nederland ten noorden en ten oosten van den IJssel'. Tijdschrift voor Economische Geografie, 27 (1936), nr. 3, 49-55; nr. 4, 73-88; nr. 5, 97-115.

Remmers-Leunk, G.C.
'De ontwikkeling van de huishouding te Borne in de 2de helft van de 19de eeuw'. Overijsselse historische bijdragen, 97 (1982) 95-129.

Slicher van Bath, B.H.
Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland van Overijssel. Assen, 1957.

Colofon:

Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Historisch-geografisch en stede-
bouwkundig onderzoek:
Drs. J.L. van Tilburg, Leusden.

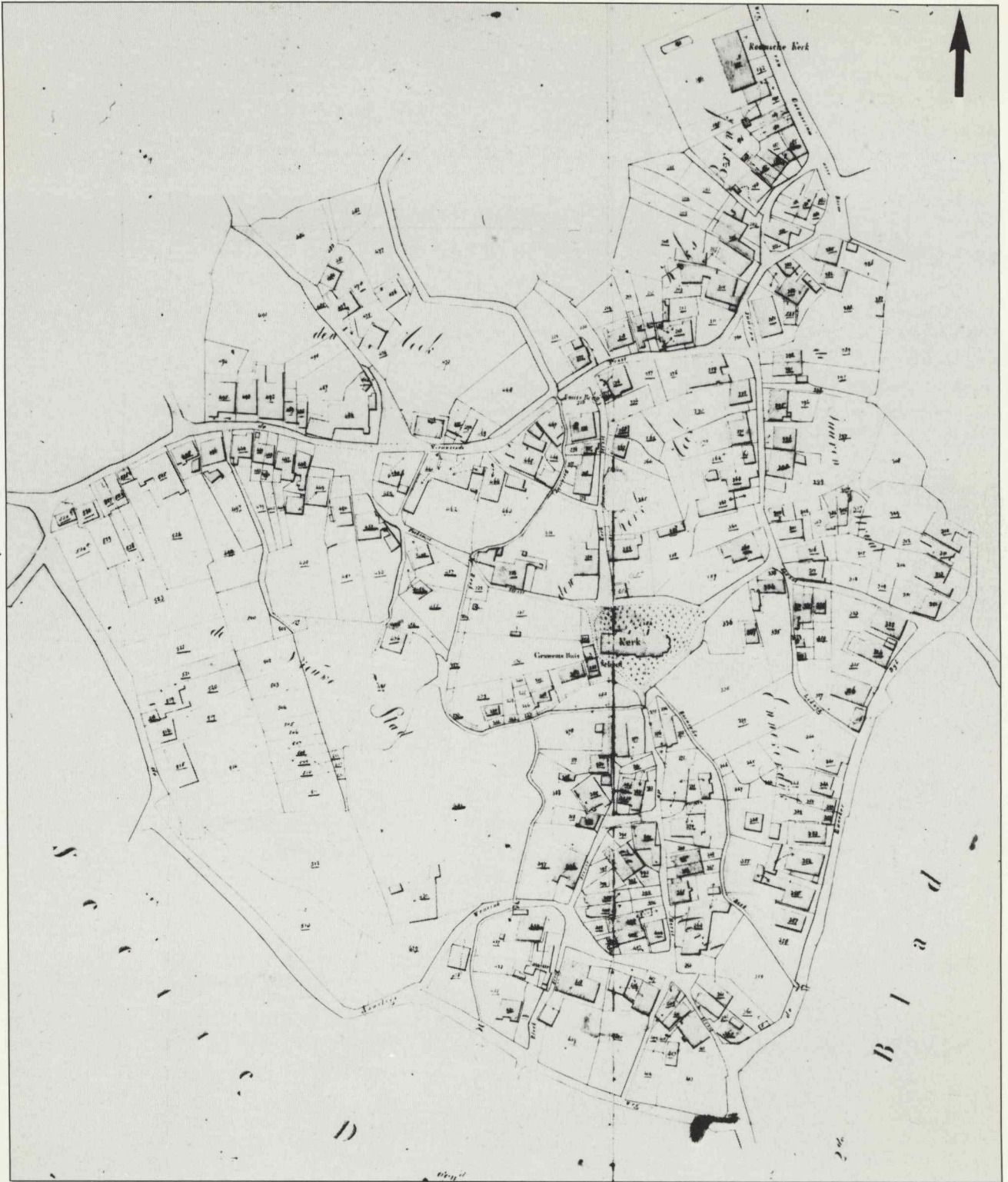
Foto's:
Dienst van het Kadaster en de
Openbare Registers, Apeldoorn (afb.
1);
Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
Zeist (afb. 2, 3);
Topografische Dienst, Emmen
(omslag).

Kaart:
Studio Ineke van der Burg, Bilthoven

Verkoopprijs f 10,-.
Deze publikatie is schriftelijk of
telefonisch te bestellen bij het
Distributiecentrum DOP
Postbus 20014
2500 EA 's-Gravenhage.
Telefoon: 070-78 98 80.
Onder vermelding van bestelnummer
of ISBN 90 346 1210 4.

Druk:
Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage.

Fotobijlage

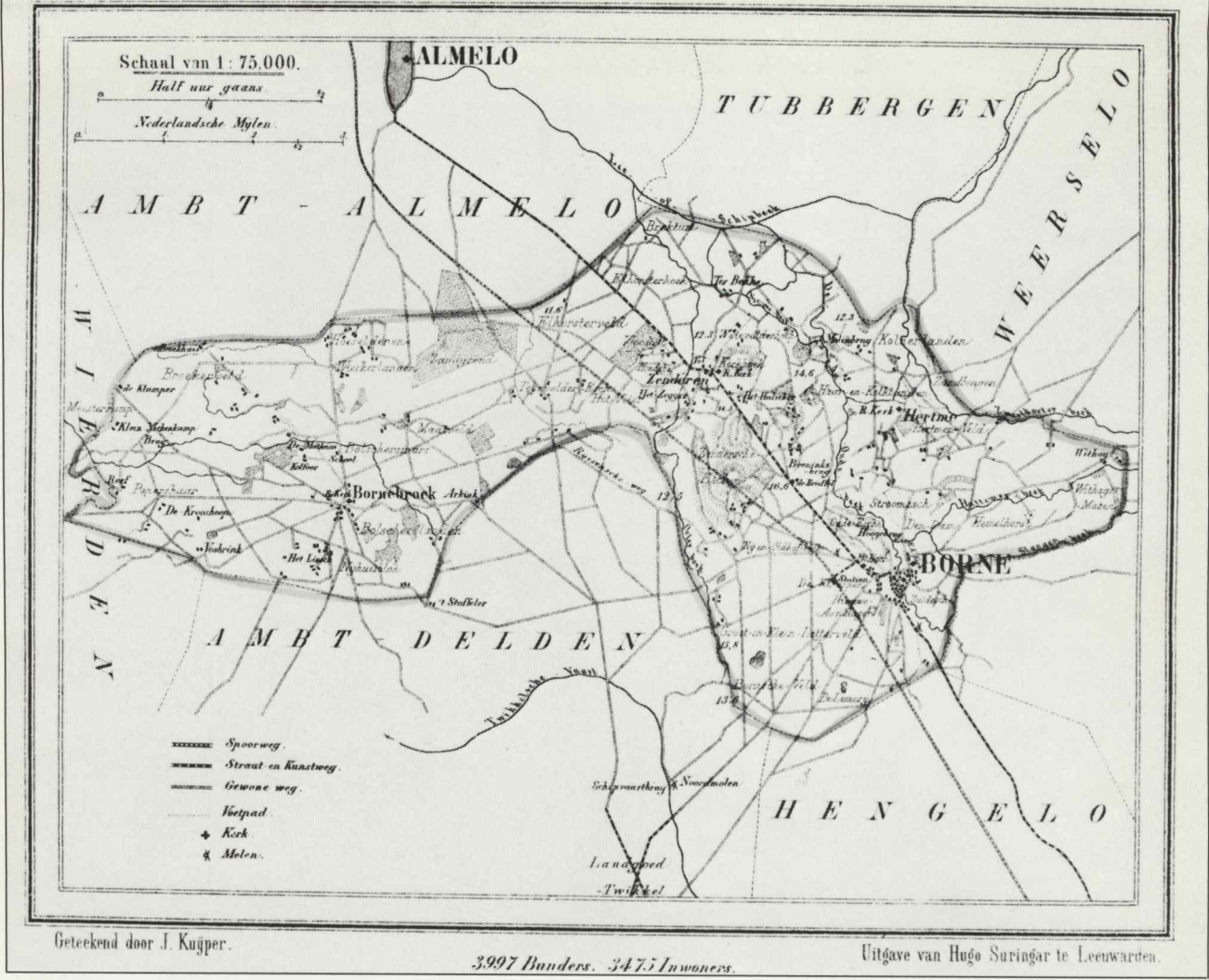

Afb. 1. Kadastraal Minuutplan gemeente Borne, 1821, fragment.

1,110519050007

Afb. 2. Topographische en Militaire Kaart van het Koningrijk der Nederlanden, 1973 (facsimile herdruk van 1848), blad 28, fragment.

Afb. 3. J. Kuyper, Gemeente-atlas van Nederland, ca. 1865, provincie Overijssel, gemeente Borne.